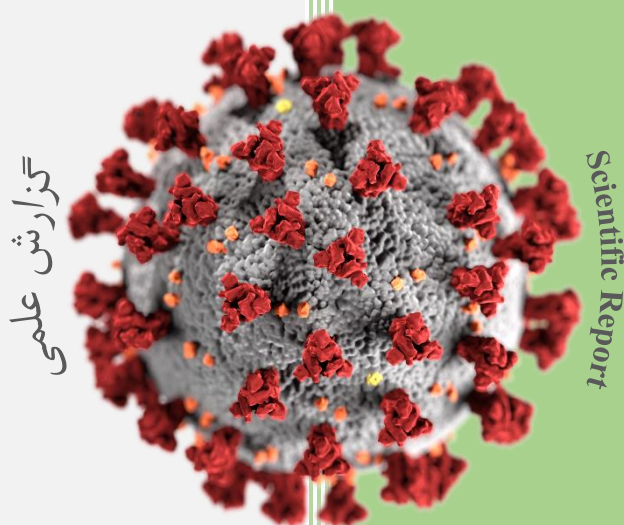

دانشگاه تربیت مدرس

دیدهبانی علمی بیماری کووید ۱۹

کووید ۱۹: راهبرد ژئوپلیتیک صلح برای ایجاد یک جهان صلح آمیز

دکتر زهرا احمدی پور^۱، محسن عزیززاده طسوج^۲

استاد گروه جغرافیای سیاسی دانشکده علوم انسانی

ahmadyz@modares.ac.ir

^۲دانشجوی دکتری گروه جغرافیای سیاسی دانشکده علوم انسانی

دانشگاه تربیت مدرس

فضای مجازی آمیخته از اطلاعات علمی و شبه علمی است که ممکن است باعث سردرگمی استفاده‌کنندگان شود. هدف از این سلسله مباحث علمی، ارائه اطلاعات معتبر، دارای شناسنامه و تهیه شده توسط اساتید درباره کووید ۱۹ می‌باشد.

۳۱ خرداد ۱۳۹۹

برای دسترسی به آرشیو گزارش‌ها به لینک زیر مراجعه فرمایید:

<https://modares.ac.ir/~covid>

گروه مطالعات علم و فناوری - ۴۷

بیماری کووید ۱۹ یک بیماری عفونی است که توسط کروناویروس سندرم حاد تنفسی ایجاد می‌شود. این ویروس نخستین بار در دسامبر سال ۲۰۱۹ در ووهان چین شناسایی شد و از آن زمان در سطح جهان گسترش یافت و نتیجه آن همه‌گیری شدید بود (mayoclinic, 2020). به نظر می‌رسد شرایط موجود وضعیتی تعیین‌کننده در تاریخ معاصر دارد. از یک سو مجبور به تغییر در شیوه زندگی خود برای مدت زمان قابل توجهی هستیم و از سوی دیگر باید مرزهای جغرافیایی، کارخانه‌ها و شرکت‌ها را تا مدتی نامشخص بسته نگه داشته و پرواز هواپیماها را به حالت تعلیق درآوریم. در نهایت اینکه مجبور هستیم بیمارستان‌های پر ازدحام و بسیاری از جلسات آنلاین را نیز تحمل کنیم.

بیماری همه‌گیر کووید ۱۹ تقریباً همه افراد روی کره زمین را وادار کرده‌است تا تمرکز خود را در مورد چگونگی دستیابی به خدمات محدود کنند (Murtaza Hussain). هنگامی که گرد و غبار وضعیت موجود برود و از قرنطینه‌هایمان بیرون بیاییم، به احتمال زیاد دنیایی را خواهیم یافت که افق‌های آن‌ها به طور بنیادینی دگرگون شده و تغییرات آن ممکن است خوشایند ما نباشد.

حال این سؤالات مطرح می‌شود، همه‌گیری کووید ۱۹ چگونه بر چشم‌انداز صلح در جهان تأثیر خواهد گذاشت؟ نهادهای صلح جهانی چگونه عمل خواهند کرد؟ راهبرد ژئوپلیتیک صلح برای ایجاد یک جهان صلح‌آمیز چگونه عمل می‌کند؟ پاسخ روشنی برای این سؤالات وجود ندارد؛ زیرا بحران هنوز به طرز غافلگیرکننده‌ای در حال آشکار شدن است و ارزیابی‌های روزانه در مورد نتایج آن تغییر می‌کند. مسئله بسیار پیچیده است؛ تأثیر ویروس بین مناطق مختلف و مناطق درگیری متفاوت بوده و همین موضوع، تصمیم‌گیری در مورد عواقب آن را دشوار می‌کند. همچنین، سنجش رابطه بین چگونگی افزایش کووید ۱۹ و خطر درگیری مسلحانه بین قدرت‌ها هنوز مشخص نیست؛ اما با وخیم‌تر شدن اوضاع، وضعیت ناآرامی‌های مدنی در کشورهای شکننده آسیب‌پذیر نسبت به سایر کشورها متفاوت خواهد بود. همین عدم قطعیت، تلاش‌های فعلی و آینده‌نگرانه را برای مدیریت درگیری‌های خشونت‌بار متفاوت کرده‌است.

اهالی فرهنگ و جامعه‌شناسی، با نگاهی دقیق به جامعه انسانی در دوران کرونا، دریافتند که چگونه در شرایط بحرانی، «عقل اجتماعی» بشر «که مهم‌ترین عامل ایجاد تمدن است» به «خوی طبیعی» بدل می‌شود. ما شاهد بودیم که در برخی از کشورهای توسعه‌یافته، به محض ظهور یک بیماری مسری و تصور کمبود اقلام بهداشتی و غذایی، عقلانیت اجتماعی "که موجب پدید آمدن دیگرخواهی و همبستگی اجتماعی است" جای خوی طبیعی و خودخواهانه داد. برخی از متفکران پس از رصد چنین مناظری، بر تقدم «بقا» بر «فرهنگ» انگشت تأکید نهادند و بیان داشتند که اکثریت سیاره را متوسط‌حالتان تشکیل داده‌اند و این طبقه انسانی، وقتی بقایشان را در خطر ببینند، از عقلانیت اجتماعی

و فرهنگی فاصله می‌گیرند. انسان تا زمانی که بقای خویش را تضمین شده می‌داند، در قالب‌های اجتماعی و فرهنگی زندگی می‌کند و گرنه بسیار زود می‌توان ظهور خودخواهی و خوی طبیعی را از انسان محتمل دانست.

همه‌گیری کووید ۱۹ بدون شک یک چالش تعیین‌کننده دوران سلامتی عمومی و اقتصاد جهانی را نشان می‌دهد. پیامدهای سیاسی آن، چه کوتاه‌مدت و چه بلندمدت، کمتر درک شده‌است (Mogadishu, 2020). در حال حاضر، ما این بیماری همه‌گیر را به عنوان یک بحران بهداشت عمومی تجربه می‌کنیم. اما طی چند هفته یا چند ماه آینده، کشورها به طرف بحران اقتصادی خواهند رفت و تا پایان سال، ممکن است با یک مسئله امنیت ملی روبرو شویم که به صورت یک بحران ژئوپلیتیکی در سیستم جهانی در مقیاس بی‌سابقه ظاهر گردد.

وقوع ناگهانی این بیماری و بحران ژئوپلیتیکی ناشی از آن، در یک شبکه پیچیده و درهم‌تنیده فضای جغرافیایی، صلح جهانی در هر سرزمینی اعم از اقشار و کشورهای ثروتمند و یا فقیر را تهدید می‌کند. این اتفاق گسترده علاوه بر تخریب سلامتی و نابودی جان انسان‌های درگیر، منجر به تهدید ملل از فرد تا جامعه از سطح محلی تا بین‌المللی را نیز شامل می‌شود. آنچه مشهود است این است که با آغاز اپیدمی، جنگ سرد این بار بین دو ابرقدرت مالی، نظامی و ایدئولوژیک دنیا (آمریکا و چین) سر باز کرده و هنوز نیز ادامه دارد و سایه جنگ بر ملت‌های دیگر نیز در این دوره بالقوه افزایش یافته و می‌یابد.

شیوع جهانی این بیماری و پیامدهای آن به ویژه برای افراد درگیر بسیار جدی است، به نظر می‌رسد این بیماری جریان کمک‌های بشردوستانه را مختل و عملیات صلح را محدود می‌کند و دست آخر تلاش‌های مستمر در دیپلماسی را به تعویق می‌اندازد. رهبران بعضی کشورها ممکن است از همه‌گیری برای پیشبرد اهداف خود سوء استفاده کنند؛ به گونه‌ای که بحران‌های داخلی یا بین‌المللی را تشدید کنند و به سرکوب مخالفان در خانه یا تشدید درگیری با کشورهای رقیب بپردازند (Mogadishu, 2020).

برنامه توسعه سازمان ملل هشدار داده که هزینه اقتصادی تحمیل‌شده توسط کووید ۱۹ به کشورهای فقیرتر می‌تواند تا ۲۲۰ میلیارد دلار باشد و همچنین گزارش می‌دهد ۵۵ درصد از جمعیت جهانی که هیچگونه دسترسی به حمایت اجتماعی دولتی ندارند و بالای ۷۵ درصد از مردم کشورهای کمتر توسعه‌یافته فاقد دسترسی به آب و صابون هستند. آمارها نشان می‌دهند که بیشترین جان‌باختگان و مبتلایان به بیماری کووید ۱۹ در ایالات متحده، سیاه‌پوستان هستند (حتی در برخی از ایالت‌ها که سیاهان اکثریت نیستند)؛ زیرا از امکانات برابر بهداشت عمومی رایگان و مصونیت‌های لازم برخوردار نیستند و بیماری‌های زمینه‌ای بیشتری نیز دارند. غلبه ایدئولوژی بازار بر فرآیند پزشکی سبب شده که هر که پول ندارد محکوم به نابودی است.

هنوز اطلاعات کافی و مستند زیادی درباره چگونگی گسترش کووید ۱۹ در کشورهای پرجمعیت در آفریقا، آسیا و آمریکا نداریم؛ اما از طرفی با تشدید بحران کووید ۱۹، منازعه‌ها در سطح کشورها و روابط بین‌المللی در حال افزایش است. با توجه به شعله‌ور شدن مجدد فعالیت‌های گروه‌های تروریستی در عراق، سوریه، افغانستان و یمن و همچنین افزایش تنش‌ها در شاخ آفریقا و آفریقای غربی مانند نیجریه و مالی، به نظر می‌رسد گرایش به سمت گروه‌های افراطی به علت عدم حمایت و ضعف شدن مردم در این کشورها وجود خواهد داشت. سوری‌ها در اردوگاه‌های پناهندگی کشورهای همسایه برای زنده ماندن به غذا و آب نیاز دارند؛ یمنی‌های آواره‌شده داخلی هنوز در شرایط قحطی قرار دارند و در صورت نبود امنیت غذایی و عدم دسترسی به مواد غذایی ممکن است به سمت گروه‌های خشن گرایش پیدا کنند (DW, 2020). یادمان نرود آنفولانزای اسپانیایی اوایل قرن بیست، خود در دامن جنگ اول رشد کرد و به مرگ‌ومیر چند ده میلیون (بیش از یک میلیون در ایران) انجامید (history, 2020)؛ سپس یکی از زمینه‌های شکل‌گیری نظام فاشیستی و خودکامه و نهایتاً جنگ دوم نیز شد.

حال با بحران‌های اقتصادی، جمعیتی و سیاسی ناشی از کووید ۱۹، احتمالاً ایدئولوژی تنازع بقا در جهان شدت می‌یابد و صریح‌تر بیان می‌شود. حتی دیدیم بسیاری از راهبردهای ملی دنیا برای مقابله با کووید ۱۹ و گشایش مرحله‌ای اقتصاد به نحوی توجیه شد که معنای ضمنی‌اش صریحاً این بود که "پیرترها اگر هم بمیرند، دست‌کم جوان‌ها بمانند"؛ یعنی یک تنازع بقای نسلی. دریغ و درد که صدها نشان دیگر از رشد ایدئولوژی داروینیسیم در این همه‌گیری بروز پیدا کرده‌است و ادبیاتی با مضمون: "بجنگ و بکش تا زنده بمانی" پدید آمده‌است.

با شروع این بحران، برخی از نقاط ضعف سیستم‌های سیاسی و شیوه‌های موجود برای سازماندهی جوامع محلی تا جهانی به طرز چشمگیری در معرض دید و قضاوت قرار گرفت. بحران کووید ۱۹، جامعه جهانی را با این واقعیت روبرو کرد که زندگی و امنیت آن‌ها می‌تواند روی کره زمین در معرض خطر جدی قرار بگیرد. هزاران میلیارد دلار که سالیانه به بهانه تأمین امنیت کشورها صرف تولید جنگ‌افزارها، تسلیحات و ارتش‌ها می‌شود، در این شرایط که امنیت انسان‌ها در دنیا به خطر افتاده، کوچکترین نقش و ارزشی در تأمین سلامت و صلح مردمان جهان دارا نیستند و انسان‌ها خود را بی‌دفاع و درمانده در مقابل این بیماری احساس می‌کنند. این بحران آشکارا عدم همکاری و هماهنگی مؤثر در سطح جهانی، عدم وجود یک مدیریت مناسب جهانی و نهادهای سیاسی را به معرض نمایش قرار داد (Coeckelbergh, 2020). نشان داد که قدرت‌های بزرگ همچون چین، آمریکا و اروپا قادر به هدایت سیستم سازمان ملل متحد نیستند.

شرایط موجود، باورهای جهانی نسبت به حقوق بشر، حق صلح و همبستگی برای بهتر زیستن و حق همکاری هم‌گرایانه برای اهداف ملی و جهانی را مورد آزمون قرار داد. مردم جهان از طریق وسایل ارتباط جمعی و فضای مجازی، مدام عیار

حکمرانان را قیاس و سنجش می‌کنند و خود را با غنای فرهنگی در همبستگی پیشگیرانه و کمک به هم‌نوع را تجربه و محک می‌زنند.

پس باید با شکل‌گیری روابط جدید بین واحدهای سیاسی، مفهوم صلح به‌طور کلی تغییر پیدا کند. باید این تهدید را به فرصتی برای توسعه صلح و حقوق بشر بدل کرد. دنیای پس از کووید ۱۹، فرصت بازسازی حکمرانی‌ها برای ارتقای خدمات بدون تبعیض به شهروندان است. به‌طوری‌که سبب طرح دیدگاه‌ها و نظریه‌های کاملاً تازه در روابط و چگونگی تأمین صلح شود. سازمان ملل، سازمان بهداشت جهانی، دولت‌های محلی، نهادهای مدنی و شهروندان باید الگوی جدید واکنشی مناسب را برای تقابل با آن‌ها و نحوه تعامل با یکدیگر طراحی و اجرا نمایند.

از آنجا که اولین و مهم‌ترین هدف در روابط بین انسان‌ها در فضای جغرافیایی، حفظ و برقراری صلح است. (دوئرتی، ۲۹؛ ۱۳۹۳) و برای نجات خودمان و نسل بعدی و برای مراقبت از آینده، بیش از هر زمانی به فضیلت صلح نیاز داریم؛ پس باید برای صلح به منظور رفع نابرابری‌ها، تمامیت خواهی‌ها، تبعیض، تفوق و انحصار کوشش کنیم.

همه‌گیری کووید ۱۹ به گونه‌ای اندوهبار، یادآور آن است که چه پیوند عمیقی بین انسان‌ها باید وجود داشته باشد. مبارزه با این ویروس که هیچ مرزی نمی‌شناسد و چالشی جهانی است، ما را ملزم می‌نماید با یکدیگر، به عنوان یک خانواده انسانی، رفتار نماییم. بنابراین مقابله با تهدید کووید ۱۹ و بیماری‌های نوظهور مشابه، پارادایم عملیاتی جدیدی را در تفکر بشری طلب می‌کند که فارغ از دشمن‌سازی‌های ناشی از روابط قدرت در جهان درهم‌تنیده و به هم‌وابسته، همکاری‌های بین‌کشوری در مقیاس‌های منطقه‌ای و جهانی را ضرورت می‌بخشد.

بحران کووید ۱۹ مانند آینده‌ای برای کشورها عمل می‌کند؛ ما را مجبور می‌کند درک جدیدی از خود و محیط داشته باشیم. بحران ژئوپلیتیکی جدید، یک آزمایش بزرگ است که اثربخشی ما در مدیریت آن باعث تغییرات خواهد شد و در هر صورت، جهانی‌سازی را به چالش می‌کشد و نظم جهانی را از نو تنظیم می‌کند.

ما نیازمند چندجانبه‌گرایی شبکه‌ای هستیم که هماهنگی میان تمامی سازمان‌های چندجانبه جهانی را تقویت نماید؛ شامل سازمان‌های چندجانبه منطقه‌ای که قادر به انجام مشارکت‌های اساسی خود باشند. همچنین ما نیازمند تعریف راهبردی با عنوان «ژئوپلیتیک صلح»، هستیم که نشان می‌دهد چگونه کشورها با نوع سیاست‌گذاری، حکمرانی و تعیین شاخص‌های صلح خود، مانع از هر نوع منازعه شده و به سوی صلح حرکت می‌کنند.

دلایل خوبی وجود دارد که ما باید برای استقرار و تداوم صلح در شرایط همه‌گیری ویروس کرونا، راه‌حل‌های فراملی را انتخاب کنیم؛ چون سرنوشت همه ما به هم پیوند خورده است.

از طرف دیگر نباید فراموش کنیم همه‌گیری ویروس کرونا تنها بحرانی نیست که با آن روبرو هستیم. تهدیدهای جهانی بسیار بزرگتری وجود دارد که هنوز از بین نرفته‌است؛ بحران آب و هوا، آلودگی‌های محیط زیست، جنگ و ... همچنان وجود دارد و همه این‌ها به راحتی می‌توانند به یک بحران جهانی تبدیل شوند. مشکلات جهانی نیاز به پاسخ‌های جهانی دارند. نهادهای سیاسی موجود در جهان تاکنون به این بحران‌ها واکنش مناسبی نشان ندادند و حال بر مشکلات سابق، مسئله‌ای به نام همه‌گیری ویروس کرونا اضافه شده که دامنه خطرات آن همه موضوعات گذشته را تحت تأثیر قرار داده‌است. بنابراین در این شرایط پیش‌آمده، ما به یک حاکمیت جهانی برای مدیریت بحران احتیاج داریم.

در این میان، ژئوپلیتیک صلح ضمن اینکه به نقش عامل انسان برای ایجاد فضای زندگی بهتر تأکید می‌کند، بر روی سیاست‌های حاکمیت فضا، نقش مدیریت فضا و دخالت ساختارهای سیاسی برای تأثیرگذاری بر بازساخت فضاهای جغرافیایی تأکید دارد؛ و بر این اساس در مقیاس فراملی، انگشت اشاره به سمت سازماندهی فضای جغرافیایی بین‌الملل و در مقیاس فروملی به طرف سازماندهی فضای جغرافیایی درون‌کشوری اشاره می‌رود که هر دو حالت جهت ایجاد، استقرار و تداوم صلح مدنظر هستند. با این دیدگاه، رویکرد ژئوپلیتیک صلح در مورد بحران کووید ۱۹ را چنین می‌توان تبیین کرد.

ژئوپلیتیک صلح را می‌توان مجموعه اقدامات مؤثر برای ایجاد گسترش امنیت و آرامش در جامعه دانست. این معیار صلح، قابل اندازه‌گیری است و به دنبال ساختارهایی است که به ساخت یک جامعه صلح‌آمیز می‌انجامد؛ و علاوه بر ایجاد امنیت، نتایج دیگری هم به دنبال دارد. به‌عنوان مثال، منجر به تقویت اقتصاد، تاب‌آوری و هم‌زیستی می‌شود و فضای بهینه‌ای برای رشد ظرفیت‌های انسانی ایجاد می‌کند.

راهبرد ژئوپلیتیک صلح برای ایجاد یک جهان صلح‌آمیز

ویروس کووید ۱۹ پیامدهای آنی بسیار بزرگی را در ابعاد فروملی تا جهانی نشان داد. اثرات شیوع این پاندمی در همه ابعاد صلح در میان‌مدت و درازمدت به احتمال زیاد گسترده خواهد بود. در این باره موارد زیر قابل ذکر است.

۱. حکومت و مردم، در مقابل بحران‌ها مسئولیت مشترک دارند و باید با هم‌افزایی بر مشکلات فائق آیند.
۲. فعال شدن فوری و اضطراری نقش سازمان ملل و زیرمجموعه‌های آن در این بحران و ایفای نقش رهبری
۳. سازماندهی سازمان‌های مردم‌نهاد بین‌المللی و دادن مسئولیت به آن‌ها در کنار حمایت و بسیج فوری کشورها و دولت‌ها
۴. کمک‌های فوری و ضروری دولت‌ها برای نجات جان انسان‌ها و بهبود بخشیدن به ویرانی‌های اقتصادی و اجتماعی
۵. توزیع کمک‌های بین‌المللی بدون توجه به مسائل سیاسی در کشورهای مورد مناقشه بین‌المللی

۶. سرمایه‌گذاری در آموزش، نظام‌های سلامت، حمایت اجتماعی و تاب‌آوری مردم
۷. تقویت مفهوم حمایت از مردم و متقابلاً توجه مردم به اهمیت و ضرورت وجود سازمان‌های بین‌المللی، حکومت‌های ملی و فروملی برای حمایت از سلامت، امنیت و اقتصاد
۸. همکاری‌های بین‌المللی در سطح چندملیتی، ملی، محلی و بر اساس جریان آزاد اطلاعات علمی
۹. لزوم مبارزه با اطلاعات نادرست
۱۰. طراحی مدل‌های سیاست‌گذاری و حکمرانی و تعیین شاخص‌های صلح جدید
۱۱. تحول در ساختارهای ژئوپلیتیکی موجود در جهان در وجوه امنیتی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی پس از بهبودی بحران
۱۲. چندجانبه‌گرایی برای رویارویی با تهدیدهای مشترک بشریت، برای دستیابی به فرصت‌های مشترک با هدف فراگیر، بر پایه روابط متقابل عمیق با جامعه مدنی، کسب و کارها، مقامات محلی پس از بهبودی بحران
۱۳. دستیابی به اقتصادهای جامع فراگیر و پایدار پس از بهبودی بحران
۱۴. انعطاف‌پذیری در ایجاد صلح، یعنی ایجاد و گسترش ظرفیت سیستم‌های اجتماعی، برای جذب فشار، انطباق و ترمیم. زیرا دولت‌هایی که سطح بالاتری از انعطاف‌پذیری از صلح را تجربه می‌کنند، نسبت به آسیب‌های خارجی مانند بلایای طبیعی، مشکلات اقتصادی و یا بحران‌های ژئوپلیتیک قابلیت ترمیم بیشتری دارند.
۱۵. انجام اقدامات جبرانی توسط حکومت‌های مرکزی و سازمان‌های حمایتی بین‌المللی برای حمایت از شهروندان آسیب‌پذیر، پس از بهبودی بحران
۱۶. همکاری سیاسی در مدیریت بحران همه‌گیری، بلایای طبیعی و تغییرات اقلیمی و عوامل محرکه، پس از بهبودی بحران
۱۷. آموزش شهروندان در جهت کاهش انتشار ویروس کرونا به منظور ایجاد احساس مسئولیت مشترک نسبت به تمام هم‌نوعان در سراسر دنیا

پیام برای مردم

پاندمی کرونا، نوعی تجربه تروماتیک برای همه انسان‌ها در سراسر جهان است؛ چراکه آثار مخربی بر سلامت روح و جسم مردم و ابعاد مختلف اقتصادی و اجتماعی زیست آن‌ها دارد و ممکن است به جهت تأثیر این مشکلات، مناسبات میان فردی و نهادی افراد دچار مخاطرات جدی شود. حفظ آرامش، مدیریت اوضاع و همراهی با مسئولین جهت اجرای برنامه‌های پیشگیری و کسب خبر از مراجع رسمی و مشارکت نکردن در انتشار اخبار نادرست می‌تواند با تأثیرگذاری بر حس وحدت و همدلی میان مردم، از آسیب‌های این واقعه بکاهد.

پیام برای مسئولین

انتشار اخبار جعلی و نامشخص بودن صحت اطلاعات، مهم‌ترین مانع ترویج سلامت در شرایط کنونی است؛ که به علت ناشناخته بودن ابعاد این بیماری، اکثر داده‌هایی که در این زمینه تولید می‌شود، داده‌های «لرزان» است و نشان از فقدان اعتماد عمومی به کارآمدی سیاست‌گذاری‌های صورت گرفته از سوی مسئولین نظام دارد که خود می‌تواند مانع بزرگی برای ترویج سلامت باشد. ارتباط مستقیم با مردم و هماهنگی بین نهادهای مربوطه در انتقال پیام‌ها، پذیرش پیچیدگی بیش از حد بحران، تقویت همکاری‌های بین‌المللی در تولید محتوای ترویج سلامت، شکل دادن به همکاری‌های منطقه‌ای برای ارتقای کیفیت اقدامات پیشگیرانه در زمان کووید ۱۹ ضروری می‌باشد. حوادثی مانند کرونا، بیماری، سیل، زلزله و ... جزئی از زندگی انسان‌هاست و تازگی ندارند؛ اما باید دولت و سازمان‌های مردم‌نهاد ضمن آمادگی برای چنین حوادثی، تلاش جمعی خود را برای مدیریت، مقابله و اتخاذ تدابیر لازم به کار گیرند. پذیرش پاندمی کرونا و صلح با این بیماری، نقطه شروعی برای ادامه راه است.

منابع

- 1) Mahdi karimi ,Zahra ahmadipor(2016)peace education and environmental sustainability.lambert publishinh.
- 2) <https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/coronavirus/symptoms-causes/syc-20479963>
- 3) <https://www.dw.com>
- 4) <https://www.history.com/topics/world-war-i/1918-flu-pandemic>
- 5) Hussain Murtaza ,(2020) “America and the New Geopolitics After Coronavirus ”, <https://theintercept.com/2020/04/12/coronavirus-response-geopolitics>.
- 6) UNDP - United Nations Development Programme, https://www.undp.org/content/undp/en/home/news-centre/news/2020/COVID19_Crisis_in_developing_countries_threatens_devastate_economies.htm
- 7) Mogadishu/ (2020), “COVID-19 and Conflict: Seven Trends to Watch.” <https://www.crisisgroup.org/africa/horn-africa/somalia/b155-covid-19-somalia-public-health-emergency-electoral-minefield>
- 8) Coeckelbergh Mark (2020) “Coronavirus and the need for global governance”, <https://www.democracywithoutborders.org/13204/coronavirus-and-the-need-for-global-governance>

۹. جیمز دوئرتی و رابرت فالتزگراف، (۱۳۹۳) نظریه‌های متعارض در روابط بین‌الملل، ترجمه وحید بزرگی و علیرضا طیب، تهران، قومس، ۹۳ چ